

Bulgaria Abroad
България по света

БЪЛГАРСКИТЕ УЧИЛИЩА В ЧУЖБИНА – ИСТОРИКО-ГЕОГРАФСКО ИЗСЛЕДВАНЕ

Боян Кулов

Българска академия на науките

Резюме. В началото на ХХІ век, за първи път в историята и географията на българската държава, около 10% от училищата, в които се води обучение по български език, история, география и култура, се намират извън нейните граници и са разположени на всички континенти с постоянно население. Предмет на настоящото изследване е ролята и отношението на българската държава към тези нови явления, към продължаващото рязко увеличаване на училищата в чужбина, в които се преподава български език и култура.

Keywords: Bulgarian schools abroad, cultural institutions

Увод

Обект на настоящото изследване са социални явления и процеси, които, от една страна, са резултат, а от друга, формират и придават ново качество на съвременната география, история, образование, култура и дори политика на българското общество, държавност, държава и граждански институции (Кулов, 2014). В началото на ХХІ в., за първи път в българската история и география, гражданските организации на българи, които живеят извън границите на България надхвърлят в пъти броя на държавните представителства и други организации в чужбина (посолства, консулства, църкви и културни институти). Сред неправителствените организации зад граница с идеална цел рязко преобладават училищата, чийто брой, понастоящем над 250, продължава да се увеличава с много бързи темпове. От гледна точка на българското образование и специално на разпространението на българския език и култура зад граница, за първи път в историята и географията на българската държава около 10% от училищата, в които се води обучение по български език, история, география и култура, се намират извън нейните граници и са разположени на всички континенти с постоянно население.

Предмет на настоящото изследване е ролята и отношението на българската държава към тези нови явления, към продължаващото рязко увеличаване на училищата в чужбина, в които се преподава български език и култура. Целите на изследване се свеждат до описание и анализ на неговата история и география, на документите и

действията на държавните институции, институционалните политики, инструментите и начините на тяхното прилагане. На основата на тяхната оценка се предвижда да се предложат насоки и мерки за интегрирана публично-държавна устойчива политика за поддържане на националната идентичност на българите и техните общности извън България и разпространение на българската култура зад граница. Основните изследователски въпроси биха могли да бъде формулирани като: Кои са причините, поради които българските власти и държавните институции с голяма неохота, почти „насила“ легитимират, подпомагат и използват един от най-ефективните инструменти за утвърждаване на всяка държавност и съществени елементи както на българската националната сигурност, така и на културните ни традиции, като училищата в чужбина? Защо, като правило, държавните институции отклоняват или в най-добрия случай силно формализират официалния регламентиран диалог и съвместната работа в образователната и културната сфера извън България с неправителствените организации (НПО) в България и отдават предпочитание на работата с НПО на българите в чужбина? Дали тези отношения са обусловени от закони и други правни документи, организационна култура, традиции, липса на доверие, и/или страх от загуба на централизиран контрол?

За постигането на така формулираната цел, на първо място, ще се анализира в сравнителен исторически, етнографски и географски план гореспомнатите социални процеси и явления и ще се даде оценка на тяхното съвременно значение. На второ място, ще се извърши мониторинг, описание на обекта и предмета на изследване, ще се анализира неговата динамика. На последно, но не по важност, място, ще бъдат набелязани мерки за усъвършенстване на държавните и неправителствените политики в образователната и културната сфера в чужбина съобразно политико-географските особености на регионите, в които са разположени училищата.

Ролята на емигрантите за възникването и развитието на българските училища през Възраждането

Една от най-важните движещи сили и проявления на Българското национално възраждане през XVIII и XIX в. е просветното движение. Нововъведенията в образователната дейност, привнесени от Руската империя, Гърция, Австро-Унгария и други страни от Централна и Западна Европа, и рязкото увеличаване на броя на просветните институции от нов тип в населените от българи земи на Балканския полуостров се превръщат през първата половина на XIX в. в един от най-важните фактори в борбата за национално освобождение и формиране на новата българска държавност. В условията на липса на собствена държава основен инициатор и главен носител и поддръжник на своеобразната революция в образователната дейност на българския народ са емигрантите и най-вече тези прогресивно мислещи, образовани и най-често заможни родолюбиви българи, които са пребивавали постоянно или за дълги периоди от време извън грани-

ците на Османската империя обикновено във връзка с развитие на търговска и финансова дейност и/или получаване или надграждане на своето образование.

Емиграцията играе първостепенна роля както в институционализирането на просветното дело – създаването на училища, читалища и други видове образователни структури в населените с българи земи, така и в тяхното устойчиво развитие. Според Указа за основаването на първата българска гимназия в Болград от 28 юни 1858 г. българската емиграция възприема образованието на народа като „основа на обществото, главна и дълговечна гаранция за умственото развитие на всяка държава“⁽¹⁾. „Велика“ наричат идеята за „...всенародно учреждение за по-систематично и по-благоразумно разпространение на просвещението между народа си“ Константин Петкович и Нешо Стоянов (по-късно Натанаил, Охридски и Пловдивски митрополит) – видни просветители, едни от първите инициатори на обществено-културната организация „Българска матица“ в Цариград (Арнаутов, 1966; Паскалева, 1971).

Едни от най-видните български емигранти в този период подпомагат финансово и организационно образователната дейност и създават традицията на завещаване на значителна част от личното имущество в името на народното просвещение. Така например докторът по медицина Иван Селимински е учител и основател на няколко училища, включително първото гръцко-българско класно училище в родния си град Сливен (1825), където по това време има пет гръцки училища. Самото училище представлява нов важен етап в развитието на българските просветни институции. То е двустепенно и в него се изучават редица нови предмети, като български език, българска история и география, естествознание и математика, а в горната степен за първи път в България се преподава физика като самостоятелен учебен предмет. Д-р Селимински открива и училище за българските емигранти в Нови Сливен (село Берязка), което почти веднага е закрито от властта във Влашко (Арнаутов, 1934; Кристанов, 1962; Борисов, 1985). Активен поддръжник на преподаването на говоримия български език, той е един от създателите на Устава на Болградското училище, автор на многобройни статии в областта на философията, историята, социологията и медицината и един от организаторите на Българско народно дружество в Букурещ, което си поставя просветни задачи. Част от имуществото си д-р Селимински завещава на родния си град, а с друга част Българската добродетелна дружина издържа студенти в европейски университети⁽²⁾.

Друг водач на българската емиграция и инициатор на едно от първите български взаимни училища – Васил Априлов, търговец от Одеса, „...отделя такава значителна сума от своя скромен капитал (76 000 рубли), за да издържа до смъртта си габровското училище, на което после завещава и всичкия си имот“ (Арнаутов, 1930). Това училище, което и до днес носи неговото име и достойно представя българските образователни институции, поставя началото на светското образование в България още в 1835 г. – десетилетия преди възраждането на българската държавност. Николай Палаузов – „вторият основен

камък на габровското училище“, по думите на д-р Петър Цончев, също работи и живее в Одеса, където приема и руско поданство (Арнаутов, 1930).

Редица български емигранти влагат своите знания и способности като преподаватели, учени и автори на учебници и помагала. Иван Момчилов – основателят на първото класно училище в България, което приема първите си ученици през 1843 г. в град Елена, също е прекарал голяма част от своя живот извън българските земи на Османската империя, като е учил на остров Андрос, Атина, Одеса и Херсон. Своя първи учебник – „Писменица на славянски език“, той отпечатва през 1847 г. в Белград, а „Граматика за старобългарския език по сичкото му развитие“ – във Виена през 1865 г. Заедно с Никола Михайловски, завършил Московския университет, Момчилов превръща еленското училище в „даскалоливница“, както видният възрожденец Петко Славейков го нарича няколко години по-късно, за да илюстрира влиянието, което неговите възпитаници – учители, оказват върху модернизирването на училищата в над 100 селища на България.

Измежду най-ярките представители на българската емигрантска интелигенция през Възраждането е д-р Петър Берон, който издава първия български буквар в Брашов (1824). Той живее и работи в много столици на Европа и завещава голяма част от имуществото си за построяването на Българската мъжка гимназия в Одрин. Видният просветен и църковен деец Неофит архимандрит Хилендарец (Бозвели), живял дълги години в Света гора и Цариград, е автор на първия известен учебник по география на български език, който включва и географски сведения за земите, населени с българи (Неофит, 1835). Найден Геров, по чиято инициатива на 11 май 1851 г. в пловдивското епархийско училище „Св. св. Кирил и Методий“ за първи път се организира честването на празника на създателите на славянската писменост – светите братя Кирил и Методий, също учи и работи зад граница, в Одеса, където приема руско поданство. Друг български възрожденски благодетел – Маринчо Бенли, родом от Шумен, дарява в продължение на десетилетия по 10 златни австрийски лири на десет училища в района на Шумен (Жечев, 1985). Едно от тях е основаното през 1848 г. взаимно училище в село Дивдядово, сега квартал на Шумен, от което са неговите родители. Рашко (Райко) Блъсков – възрожденски учител и основател на училища, църковен деец, живее през 60-те години на XIX век в Болград и Пловещ, а през 1876 г. се премества в Гюргево (Румъния). Той списва и издава редица образователни списания, включително списание „Училище“, което излиза за пръв път през 1870 г.

Драган Цанков инициира през 1856 г. в Цариград, с поддръжката на Франция, създаването на „Община на българската книжнина“ с цел разпространение на учебници и усъвършенстване на книжовния език. Макар и неуспешно, това начинание е също един от първите значими опити за създаване на българска образователна и научна институция преди възстановяването на българската държава през 1878 г. Васил Стоянов и Марин Дринов, които по това

време живеят в Прага, продължават да работят за институционализацията на просветната и научната дейност и успяват да спечелят съдействието на представители на българските общини от немалко европейски градове (Браила, Букурещ, Галац, Болград, Гюргево, Кишинев, Виена и Одеса). В 1869 г. в дома на българката Варвара хаджи Велева в Браила те основават най-старата научна и образователна институция на съвременна България – Българското книжовно дружество. То е преместено в столицата на българската държава след Освобождението и през 1911 г. се преименува в Българска академия на науките (Арnaudов, 1966; Паскалева, 1971; Гергова, 2004).

В челото на списъка на образователните и научните институции, създадени в чужбина, е и най-старата българска гимназия, основана през 1858 г. Това е първото българско училище извън съвременните граници на България, което и досега съществува в Болград на територията на днешна Украйна. Болградското централно училище „Георги Раковски“, което дава на България едни от най-видните ѝ преподаватели, учени, военни, политици и общественици, възниква в резултат на активността на около четирийсет български колонии в Бесарабия през 30-те, 40-те и 50-те години на XIX в. Неговият патрон – големият възрожденски революционер Раковски, оказва съществено съдействие за неговото създаване. Българите в Галац го изпращат при княз Никола Богориди, османски и молдовски държавник от български произход и самосъзнание, роден в Яш, Румъния, и живял също така в Цариград, Виена и Букурещ, с мисия да договори откриване на българска печатница. Освен печатница Раковски убеждава съученика си Богориди да разреши и откриване на гимназия (Захаријева, 2009). Забележителен, особено за времето си, е фактът, че новосъздадената гимназия е независима във финансово отношение както от държавата, така и от църквата, и се издържа от наеми от обществени имоти³). Печатницата, собственост на гимназията, отпечатва повече от 70 книги, главно учебници и учебни помагала, използвани в много училища от населените с българи територии. По подобие на Болградската гимназия и по инициатива на българския учител Павел Калянджи, роден в Галац, Румъния, през 60-те години на XIX век в Комрат, който е бил главен град на българите в Руската империя, сега в Молдова, се създава Комратското централно училище (Дойнов, 2005). В първата половина на 70-те години на XIX в. българските преселници в Приазовския край (Преславска, Романовска и Цареводаровска околия) на Руската империя също създават със собствени средства централно българско училище в село Преслав. Те настояват пред имперските власти за създаване и на средно учебно заведение за обучение по български език, но това тяхно начинание е неуспешно.

Значението на диаспората за училищата в чужбина след създаването на съвременната българска държава

Емиграцията продължава да играе изключително важна роля за просвещението на българския народ и институционализацията на образователната дейност и

след създаването на Княжество България през 1878 г. Нещо повече, по отношение на училищата в чужбина тази роля остава решаваща поради факта, че борбата за влияние между Великите сили не дава възможност за пълна реализация на основната цел на Българското национално възраждане – освобождение на всички български земи под османска власт. По силата на Берлинския договор от 1878 г. извън Княжество България остават много големи територии, населени с българоезично население, както и съществени части от Българската екзархия (1870 – 1953), официално призната от Османската империя през 1870 г. за представител на българската нация и организатор на нейната просветна дейност⁴). В резултат на типичната имперска геополитика на така наречените „Велики сили“ географските граници на новосъздадената държава съществено се разминават с тези на населението, което говори български език и заявява принадлежност към Българската православна църква. Голям брой български училища се озовават извън границите на българската държава с всички произтичащи от това негативни последици както за цялостното развитие на образователното дело, така и за запазване на националния дух и самосъзнание на българската народност.

Независимо от изключително неблагоприятните условия броят на българските училища, както и броят на учениците в тях в последните десетилетия на съществуването на Османската империя продължава да се увеличава. Така например според Международната комисия „Карнеги“ през учебната 1896/97 г. само в Македония има 843 български училища, с 31 719 ученици и 14 713 деца в детските градини. През 1912 г. броят на училища в тази област вече е 1196, а на учениците – около 70 000 (Каракасиду, 2008). Според един от изводите на горепосочената Комисия в края на XIX век огромното мнозинство от славянското население в Македония изпраща децата си в български екзархийски училища⁵). До 1923 г., когато настъпва окончателният разпад на Османската империя, българското просветното дело в нейните предели, основно Македония и Одринска Тракия, се ръководи от Българската екзархия (Ризов, 1917).

Пречките и трудностите пред тази дейност идват от много посоки. От една страна, през 1913 г. Екзархията продължава да ръководи училищата от чужбина, тъй като до разгрома на България в Междусъюзническата (Втората балканска) война нейното седалище продължава да се намира в Цариград. От друга страна, образователната дейност постепенно придобива все по-светски характер. На трето място, националноосвободителните движения и създаването на националните държави в Централна и Източна Европа са силно повлияни от национализъм и иредентизъм, чиито прояви засягат преди всичко културната сфера. Основните въпроси – езикът на обучение в училищата и езикът на богослужение в религиозните институции – са много тясно взаимосвързани. Създадена в обстановка на противопоставяне с Цариградската патриаршия, Българската екзархия се бори срещу упорито налагания гръцки език и култура в българския обществения живот. Схизмата от 1872 г. и свързаните с нея продължителни

конфликти относно собствеността на църкви и училища, породени от припокриващите се диоцези на Патриаршията и Екзархията, за които свидетелства османският Закон за спорните черкви и училища, влязъл в сила през 1910 г.⁶⁾ (Шопов 1995), на свой ред, нанасят огромни щети на образователното дело и националното самосъзнание на българите в Македония и Тракия.

Със същия генезис и резултати е конфликтът между българските училищни настоятелства и администрации и местните и централни румънски власти в Молдова относно езика на преподаване в местната образователна система (Дойнов, 2005). Изключително показателна в това отношение е историята на най-старото българско училище в чужбина – Болградската гимназия в Бесарабия. Във васалното на Османската империя Княжество Молдова създаденото със средствата на българските колонисти училище е превърнато през 1876 г. в румънски лицей. Българският му характер и изучаването на български език се запазват до 1885 г., но след края на Руско-турската война (1877 – 1878) в границите на Руската империя тази основополагаща за българското образователно дело институция отново е преобразувана, този път в руска гимназия. През 1918 г. училището отново е превърнато в румънски лицей⁷⁾. Между 1941 и 1944 г. учебното заведение е със статут на румънска гимназия, а след присъединяването на част от Бесарабия към Съветския съюз Болградската гимназия влиза в своя съветски период и изучаването на български език е отново прекъснато. През 1991 г. Украйна прокламира своята суверенност и училището става украинско, а осем години по-късно възстановява и името си – Болградска гимназия „Георги Раковски“, със специално Постановление №536/05.04.1999 година на Министерския съвет на Украйна. На следващата година между образователните министерства на двете страни е подписан нарочен Протокол за Болградската гимназия, съгласно който обучението в нея се осъществява основно на български език и се подпомага от българската държава⁸⁾.

Господстващата имперска геополитика, честите въстания и войни, както и съпътстващите ги непрекъснати промени на държавните граници в тази част на Европа в края на XIX и първата половина на XX в. оказват силно отрицателно влияние както върху самото съществуване, така и върху ефективната дейност на образователните институции на българското население, което живее извън границите на България. Създаването на съвременната българска държава не променя особено състоянието на нещата. Нейна основна геополитическа цел до Втората световна война е политическото обединение на българите и присъединяването на населените от тях територии, включително по военен път. След неуспешните за България Балкански войни (1912 – 1913) големи територии, населени с българи, преминават от турско към гръцко или сръбско управление и новите държави се стремят с всички сили и средства към налагане на своята културна идентичност. В резултат масово са закрити българските училища и на тяхно място се откриват съответно гръцки или сръбски⁹⁾ (Трайков, 1993). Съвкупността от тези процеси предизвиква поредната масова емиграция на население от Македония.

Октомврийската революция от 1917 г. в Русия влияе благоприятно върху просветната дейност на българите в Бесарабия и Приазовието. Бесарабия обявява своята независимост като суверенна държава и „отваря“ образователната си политика към обучение на езиците на етническите малцинства. Тази положителна тенденция е съвсем краткотрайна и в немалка степен зависима и от субективни фактори. Секретар на новосъздадената българо-гагаузко-немска училищно-просветна комисия става Кръстьо Мисирков, роден в Егейска Македония и съосновател на Българското културно-просветно и благотворително дружество „Братство“ в Одеса през 1914 г. Завършил с отличие Петербургския университет и избран за депутат от българското население в новоучредения Бесарабския парламент, Мисирков активно подпомага институционализацията и организацията на българската училищна дейност извън границите на България.

Още през 1918 г. Бесарабия е присъединена към Румъния, която е във война с България, и Мисирков е екстрадиран. Румънската държава налага политика на културна, включително езикова, асимилация на националните малцинства. През същата година неделните курсове в Болград за учители в българските училища са закрити, а през 1922 година обучението във всички учебни заведения, включително Болградската гимназия, се извършва единствено на румънски език. След преминаването на Бесарабия към Съветския съюз през 1944 г. асимилацията се видоизменя в руско-съветска. Въпросът за преподаване на български език в училищата на българското малцинство епизодично се повдига пред съветските власти през този период, но без успех¹⁰.

В бившата Руска империя обаче прогресивната политика към националните малцинства, обявена от болшевишкото правителство чрез Декларацията за правата на народите на Русия през 1917 г., довежда до силно развитие на образователната дейност на българите в Приазовието. Наречена „коренизация“ (вкореняване – бълг., от руския термин за „коренно население“), съветската политика към националностите цели премахване на насилствената русификация на малцинствените народи по време на империята. Тя се прилага най-вече през 1920-те години и до средата на 30-те години на XX век и включва използване на местните езици във всички сфери на обществения живот, но особено в образованието, културата и административното и партийното управление (Slezkine, 1994). Създават се така наречените „национални училища“, в които се преподава на езика на съответната националност, както и национални секции при Народните комисариати по образованието, издигат се местни кадри (Anderson, 1984).

В тези благоприятни условия най-големите проблеми пред българското просветно дело остават недостигът на подготвени кадри и липсата на учебници, помагала и литература на български език. Значим принос за тяхното частично компенсиране има новата вълна от политически емигранти от България¹¹). Само в периода 1923 – 1924 г. българските училища се увеличават от 43 с 98 учители и 4114 ученици на 74 училища, в които преподават 109 учители

и се обучават 7184 учащи се. Във Феодосийски, Карасубазарски, Симферополски и Керченски район на Крим в този период съществуват 12 български училища. Според местните българи в Украйна и Крим не е имало българско село без начално училище, в което преподаването се извършва на майчиния език. Постепенно в украинските райони с най-висок процент българско население (Коларовски и Ботевски) започват да се откриват училища със седем- и десетгодишен срок на обучение. В периода на 1930 – 1935 г. в Коларовски район функционирали 11 училища с четиригодишен срок, 17 със седемгодишен срок и две с 10-годишен срок на обучение¹²⁾.

Във втората половина на 20-те години в Украинската съветска социалистическа република започват да се създават и издават и учебници на български език. Образователните възможности на българите в Приазовието нарастват значително след откриването през 1925 г. на Педагогическия български техникум в село Преслав. Много негови възпитаници стават учени, писатели и журналисти. Важна роля по отношение на подготовката на кадри и разпространение на българското образование и култура в Украйна играе и българският сектор при Одеския педагогически институт, а така също и откритият през 1932 г. Български педагогически техникум в Одеса.

Към края на 30-те години на XX век съветската политика на „коренизация“ постепенно е заменена от коренно противоположна политика, която западни учени (Aspaturian, 1968) наричат „russianization“ (русианизация – бълг.), за да я отличат от бившата имперска политика на „русификация“. „Русианизацията“ заклеймява потискането на руския език по места като „буржоазен национализъм“ и включва разпространението на руския език и култура в неруските територии на Съветския съюз, без да има за задължителна цел трансформация на националната идентичност на местното население. В резултат от тази политика изучаването на български език в Приазовието е прекратено. През 1936 г. се закрива Педагогическият техникум в Преслав и започва период на разгром на българските районни управления и местната интелигенция¹³⁾.

В централната част на Източна Европа българската диаспора се формира в продължение на повече от хилядолетие и е резултат от няколко миграционни вълни, най-голямата от които е от края на XIX и до средата на XX в. Институционализацията на образователната дейност сред българите започва в земите на днешна Унгария. През 1914 г. градинарят Лазар Иванов от Тетевен обединява българите в района на Будапеща за създаване на културно дружество и издаване на списание. Въпреки разрухата, причинена от продължаващата Първа световна война, само две години по-късно българските колонисти, отново с инициативата на Лазар Иванов, решават да изградят училище и църква, избират училищно-църковно настоятелство, начело с Петко Х. Петков, и откриват фонд за набиране на средства¹⁴⁾. Войната силно обезценява събраните средства, но не отклонява емигрантите от заветната цел. През 1918 г. в Будапеща се открива първото българско училище „Христо Бо-

тев“ в Унгария, което се издържа първоначално със собствени средства, като наема учители и класни стаи в унгарски училища¹⁵). След края на войната българското културно дружество постепенно възстановява дейността си и в 1922 г. открива отначало читалище, наречено „Иван Вазов“, а през 1923 г. – училище и параклис в град Мишколц.

Много активна дейност културните дружества на българите в централната част на Източна Европа развиват и непосредствено след края на Втората световна война. В Унгария културното дружество бързо възстановява разрушените сгради на българското училище и църква. През 50-те години на XX в. училището се „одържавява“, като неговата издръжка и управление се поемат изцяло от българската държава. Самото училище се премества в нова сграда, предоставена от Унгарската народна република.

В Чехословакия отново български градинари създават частно училище, но официални документи за неговото съществуване не са запазени¹⁶). През 1948 г. България създава в Прага и Братислава български държавни училища. Училището в Прага е създадено като основно, с интернат и първоначално има само 30 ученици. Но броят на учениците и учителите бързо нараства и през учебната 1951/52 г. учениците достигат 96, разпределени в 8 паралелки. Паралелка в IX клас се открива за първи път през 1989/90 г., когато Министерството на образованието и науката преобразува това учебното заведение в единно средно политехническо училище¹⁷). Българското държавно училище в Братислава е създадено първоначално също като основно, но също се превръща в гимназия с 12-годишен срок на обучение. От 1995 г. е включено в мрежата на словашките училища и е със статут на частно училище. През периода на социализма се открива българско училище на името на поетесата Дора Габе и във Варшава – столицата на Полша (1972), но там българската диаспора е сравнително доста по-малка.

Българските училища на американската диаспора: историко-географски анализ

В сравнение с емиграцията на българите в Европа колонии в Америка се създават сравнително много по-късно, едва през втората половина на XIX и началото на XX век. Историческият фактор оказва решаващо влияние както върху по-късното начало на създаване на български училища на континента, така и върху тяхната образователна специфика. По това време образованието в Северна Америка, като държавни политики, организация и съдържание, е водещо в световен мащаб. Това е една от основните причини създаването от имигрантите училища, включително българските, да се формират почти изключително като спомагателни към местните училища. Това означава, че обучението в тях се осъществява от два до шест часа в седмицата, води се на родния език и се преподават само „родни“ предмети: майчин език и литература, история и география на родината и родна култура – най-вече песни, танци, народни обичаи.

До политико-икономическите промени в България през 1989 г. най-масовото преселение на българи към Америка се случва между края на XIX век и началото на Първата световна война. Емиграционните вълни през този период определят в основни черти облика на българските колонии и след Втората световна война (Трайков, 1993). Причини от военен (въстания и войни), политически (предимно за българите от Егейска и Вардарска Македония) и икономически (най-вече за освободените след Руско-турската война български територии) характер отново играят ролята на най-значими емиграционни фактори. След Илинденско-Преображенското въстание през 1903 г. например американските имиграционни власти отчитат удвояване на българите имигранти (Cassens, 1991).

Най-голямата българска диаспора в Западното полукълбо се формира в САЩ. Както посочва Трайков (1993), още от самото си създаване тази диаспора е тясно свързана с българската имиграция в Канада не само географски и демографски, но и социално: чрез сравнително чести двупосочни миграции, общи или много сходни образователни, религиозни, политически, обществени и културни организации. Това се отнася в пълна степен и за създаването на български училища, което, естествено, следва във времето съответните имиграционни „вълни“ и е едновременно с това в пряка зависимост от основните демографски характеристики на мигрантите, като полова, възрастова, образователна, икономическа и професионална структура, а също и от географските области във и около България, които пораждаат емиграционни движения.

В половата структура на първите български имигранти на континента изключително силно преобладават мъжете. Най-голям брой работни места в началото на XX век в Америка се създават в мините, тежката металургия, дърводобива и строителството на пътища и железопътни линии. Повечето имигранти не са си позволявали да доведат семействата си – по финансови причини или поради страх от неуспех в Новия свят. Altankov (1979) споменава за случай от щата Пенсилвания, където в работническите бараки на българите живеели 30 мъже и само 3 жени. Според българската статистика, от общо 21 372 българи, емигрирали за Америка, Австралия и Нова Зеландия в периода 1904 – 1907 година, само 28 са жени¹⁸⁾.

Най-голямата българска колония между 1905 и 1918 г. е тогавашната „столица“ на българската емиграция в Северна Америка – районът на градовете Гранит сити, Мадисън и Венеция в Югозападен Илинойс, които сега са квартали на над тримилionenната метрополия на Сейнт Луис, Мисури (фигура 1). Наричат я „Българската Америка“. Според Cassens (1991) и Трайков (1993) в района са живели между 8 и 10 хиляди българи, между които през 1905 година са регистрирани само 4 семейства. Броят на българските емигранти по това време се променя извънредно рязко: например по време на икономическата криза през 1907 – 1908 г. има съществена реемиграция в размер на няколко хиляди българи. Типично високата реемиграцията сред българите в САЩ¹⁹⁾ допълнително затруднява дос-

Фигура 1. Картохема с наименованията на населените места, в които са основани български училища в разглеждания период. Числото след наименованието обозначава броя на създадените училища в съответното населено място

тигането на определена „критична маса“ семейни емигранти с деца и съответно икономическо благосъстояние и образователни потребности, които да направят възможно създаването на училища за изучаване на български език и култура.

Без да подлага на съмнение географския факт за най-голямата българска емигрантска общност, Генов (2011) представя официална информация от Църковно-историческия и архивен институт към Българската Патриаршия с по-точни данни за броя на българите в този район – 3500 души в края на първото десетилетие на XX век. Според рапорт на отец Карабашев от същия архив в края на 1911 г. православните българи в същия район са само 2000, но вече са създадени 45 нови

семейства с 35 деца. Очевидно ситуацията е твърде динамична, тъй като през 1913 г. в Гранит сити вече е образувано първото българско женско дружество – „Българката в Америка“, с повече от 100 участници, което през 1927 г. провежда Първия конгрес на българските женски дружества в Америка.

През 1909 г. в град Торонто на канадската провинция Онтарио – втората най-голяма концентрация на български колонисти в Северна Америка по това време, йеромонах Теофилакт преброява около 2000 българи, които „били поставени добре“ в обществото и имали „свои читалища и спомагателни дружества“. Тази информация се потвърждава и от специално избраната комисия по преброяването на колонистите, според която през 1910 година в града живеят 1090 българи, включително 8 семейства, образувани на място. Много повече българи емигрират заедно със семействата си след края на Първата световна война, като броят на мъжете в района на Гранит сити се изравнява с този на жените и децата едва през 1919 г. (Cassens, 1991). Може би поради тази причина американският изследовател от български произход Altankov (1979) смята, че „българските американци“ едва тогава се организират за създаване на училища, в които се изучава български език и знания за родния край, и представя като първо в Америка българското училище в град Стийлтън, Пенсилвания, регистрирано през 1921 година (фиг. 1).

Периодът на изключително активен обществен и духовен живот, който кипи в началото на XX век сред българите в Северна Америка както в гореспоменатата „столица“ на колонията в САЩ, така и в най-голямото географско средоточие на българи в Канада – Торонто, определено включва изучаване на родния език и култура организирано в училища доста преди началото на Първата световна война. Така например през 1914 г. в Мадисън, Илинойс, е основано Българско младежко дружество „Съзнание“, чиито функции включват поддържането на родния език (Трайков, 1993). Трайков (1993) и Колев (2005) определят като първо и най-дълго съществувало на американския континент откритото през 1914 г. от православната църковна община в Торонто училище „Св. св. Кирил и Методий“, което продължава да изпълнява своята висока мисия и след Втората световна война. Генов (2011) оборва дотогавашните твърдения, като представя новооткрити доказателства от архива на Българската православна църква, които показват, че изпратените от Светия синод свещенослужители – отец Карабашев и йеромонах Теофилакт, основават в периода 1908 – 1909 г. съответно в Мадисън и Гранит сити, Илинойс, български неделни училища, в които „разглеждат книги с нравствено-религиозно съдържание; ще се изучава светото Евангелие и българският език“. Трябва да се уточни, че тези училища се създават в допълнение на разкритите от българи училища с преподаване на английски език главно за усвояване на езика на новата страна от възрастните български емигранти. Други важни обстоятелства засягат първостепенните задачи на горепосочените свещенослужители, които пристигат в средата на 1908 г. Според Генов (2011) след създаване на македоно-одрински организации се пристъпва към официално учредяване на местна църковна общи-

на. Отец Карабашев основава училището в Мадисън едва след създаването на две читалища.

Въпросът за времето, мястото и обстоятелствата около основаването на първото училище с преподаване на български език в Северна Америка е много важен от историко-географска, политическа и културологична гледна точка. Необходими са още по-задълбочени изследвания по въпроса, най-малкото поради съществуването дори на този етап на достатъчно основания да се предполага, че най-ранното българско училище в Новия свят всъщност е създадено от български протестанти отново в тогавашната българска „столица“ на континента – района на Мадисън и Гранит сити още през *януари* (курсивът – мой, Б.К.) 1908 г. По това време презвитерианският пастор в Мадисън – Цвятко Багрянов, и съпругата му – Невенка Градинарова (по съпруг Багрянова) от Пловдив, които имат учителски опит и са големи поддръжници на грамотността и образованието, основават „Българска протестантска мисия в Америка“, спонсорирана от Илинойския евангелски презвитериански синод. В наета сграда, която се използва за църковна служба, семейството създава неделно училище и същевременно води уроци по английски език. Още през същата година Невенка Багрянова създава училище към мисията под името „Първо основно училище“ (Cassens, 1991). Българската протестантска общност в района наброява само около триста души, но както посочва Трайков (1993), през 1909 г. в това училище се обучават вече няколкостотин ученици. Институтът за българска протестантска история публикува по-малък и по-вероятен брой на учениците за същата година – над сто²⁰⁾, но и в двата случая очевидно става въпрос за българско училище, което много бързо става особено популярно.

На този етап на изследване липсват достатъчно конкретни данни относно езика на преподаване или изучаваните предмети в това училище, но може да се направи едно доста добре обосновано предположение, че доказано родолюбивото²¹⁾ учителско семейство от български произход Багрянови е преподавало на учениците си, които са предимно от български произход, освен английски език и знания за родния език, историята и географията на „старата държава“, както американците наричат страните, от които идват техните „нови“ съграждани. Това е най-вероятното обяснение и за резкия скок в броя на учениците, а също така и за прилагателното „първо“ в самото название на това училище в един град, в който българските преселници заварват „здрава“ (Kimball, 1981) за времето си образователна система. Васил Стефанов – редактор на алманаха по случай 25-годишнината на най-стария български народен вестник в Америка „Народен глас“, пише: „Доколкото сведенията ни се простират, първите български училища за изучаване на английски език, първите бълг. читалища, първите бълг. неделни училища за деца и първите бълг. забави за емиграцията ни са били устройвани от българските мисии в Мадисън, Гранит Сити, Чикаго, Кянзасъ и Торонто“²²⁾. Сам Трайков (1993), който не коментира първите училища, създадени по инициатива

на гореспоменатите православни свещеници, пише, че „нови български начални училища“ (курсивът – мой, Б.К.) в Гранит сити и Мадисън се основават едва през 1925 г. по инициатива на православния свещеник В. Попов и под настоятелството на българските православни църкви в тези градове. В подкрепа на наличието на достатъчно голям брой ученици в този район говорят и сведенията за преиздаването още през 1917 г. в Гранит сити на „Буквар и първа читанка“, съставен от М. Влайков и Н. Дончев и одобрен от българското Министерство на народната просвета със Заповед № 1855, 22 септември 1906 г.²³⁾

Анализът на сведенията относно иницирането и изграждането на български училища от диаспората в Северна Америка показва, че най-активният период на тяхното създаване до 90-те години на XX век е между 1908 и 1940 г. В тази времева рамка са идентифицирани 37 училища (фиг. 1). През всяка година от периода 1921 – 1940, с изключение на 1923, 1924 и 1938 година, в САЩ и Канада се създават едно или две български училища. Най-висока активност в това отношение се регистрира през 1932 г., когато са създадени седем училища. До деветдесетте години на XX век най-голям брой български емигрантски училища – пет, са създадени в канадския град Торонто, Онтарио. Интересно е също географското разположение на останалите канадски градове, в които са съществували български емигрантски училища. И двата града са разположени на приблизително 370-километровата транспортна артерия между Торонто и град Детройт в американския щат Мичигън: Кичънър се намира на 100 км от Торонто, и Уиндзър – най-южния град на Канада, който е изграден на срещуположния бряг на граничната река Детройт срещу едноименния американски град. От друга страна, именно Детройт е американският град, в който през разглеждания исторически период е имало най-много български училища – поне пет, заедно с училището в град Понтиак, който сега териториално се е сраснал с Детройт. Третият град с българско училище в Мичигън е градчето Батъл крик източно от Детройт.

Освен в щата Мичигън има сведения за съществуването на български училища в САЩ в американските щати Уисконсин, Илинойс, Индиана, Охайо, Пенсилвания и Ню Йорк (фиг. 1). През тези съседни щати, разположени южно от Големите езера, преминават най-главните пътни артерии, които водят от „входните врати“ на Северна Америка за преобладаващото мнозинство от имигрантите – Ню Йорк сити и Бостън, на запад към вътрешността на континента. Именно с тези национални магистрали на САЩ с номера 80 и 90 са териториално свързани мнозинството от най-големите и развити български колонии в Северна Америка.

Охайо е щатът, в който българските емигранти са създали най-голям брой – осем – български училища в Северна Америка (фиг. 1). Шест града в този американски щат са функционирали като български образователни центрове: в Дейтън и Менсфийлд са основани по две училища, а в Синсинати, Кливланд, Лорейн и Толидо – по едно. Във всеки от щатите Илинойс, Пенсилвания и Индиана са съз-

дадени по четири български училища. Географски най-отдалечените от Ню Йорк училища на българските емигранти са концентрирани в източните квартали на град Сейнт Луис в Илинойс. В Пенсилвания български образователни центрове са били Стийлтън, сега квартал на Харисбърг – столицата на щата, Дукейн (две училища) и Хоумстед, сега квартали на Питсбърг, а в щата Индиана – Форт Уейн (две училища), Индианаполис и Джонстън. По едно училище е съществувало в щатите Ню Йорк – в град Бъфало, и Уискънсин в Милуоки (Фигура 1).

Най-често документирана и коментирана е годината на създаване на българските училища в чужбина, докато годината на закриване е рядко известна. Много и разнообразни са факторите, които оказват влияние върху продължителността на съществуване на тези образователни организации. Най-съществена отрицателна роля – и върху тяхното инициране, и върху функционирането на българските училища в Северна Америка, оказва Втората световна война. Голяма част от училищата преустановяват дейността си, а създаването на нови български училища е почти изцяло прекратено в продължение на около половин век. След Втората световна война продължават съществуването си само четири училища – тези, които се намират в основни градски центрове на българската диаспора и са свързани със съществуващите български църкви в Торонто (Онтарио), Детройт (Мичигън), Стийлтън (Пенсилвания) и Форт Уейн (Индиана). Новоосновените училища до 90-те години на XX век са едва три. Едно от тях е разположено в традиционната българска колония на Акрън (Охайо) и се изгражда в сътрудничество с Македонската патриотична организация и Българската екзархия, а другите две се намират в едни от най-големите градски центрове на САЩ – Ню Йорк сити (Ню Йорк) и Чикаго (Илинойс) – и също функционират към български православни църкви (Фигура 1). Altunkov (1980) споменава за съществуването през 1977 г. на училище в Чикаго, наречено „Св. св. Кирил и Методий“.

Обобщаващият анализ на изследваните български училищата на американския континент показва много сходни характеристики. Те са преди всичко начални и във всички се изучава преди всичко български език, но също и история, география и култура на родината. Занятията се водят обикновено в помещения до или в църквата, а броят на учениците в отделните училища варира между 20 и 120. Занятията се водят между един и три пъти седмично след американското, съответно канадското, училище най-често по два часа, но в някои училища до пет. Използват се изцяло български учебници, одобрени от българското Министерство на просветата, някои от тях издадени в български печатници в САЩ – Гранит сити и Индианаполис. Учителите обикновено са по един до трима в училище, като сред тях често има свещенослужители или техни съпруги.

Неслучайно броят на българските училища в Северна Америка във всеки период е много близък до броя на българските църкви. Две български организации от национален мащаб в САЩ и Канада имат най-големи и устойчиви във времето заслуги за основаване и поддържане на българските училища в Северна Америка до 90-те годи-

ни на XX век. Това са Македонската политическа организация, основана през 1922 г. и преименувана през 1952 г. на Македонска патриотична организация, и Духовната мисия в Америка, създадена през 1921 г. от Българската православна църква и преобразувана през 1937 г. в епархия. Поне 75% от училищата до Втората световна война са организирани изцяло или с участието на Македонската организация – безспорно най-масовата организация на българската емиграция далеч зад пределите на американския континент. Ярکو свидетелство за взаимоотношенията ѝ с Българската православна църква в изследвания период е признанието на водача на Българската духовна мисия – протопрезвитер д-р Кръстьо Ценов: „Има МПО (Македонската политическа/ патриотична организация) – има църква, няма МПО – няма църква“ (Иванов, 2011). Трябва да се отдаде дължимото също и на българските протестантски мисии, които са традиционни и ревностни поддръжници както на образованието, така и на служенето на родния език. Но най-значим от историко-културна гледна точка е фактът, че още преди появата на църковните и патриотичните организации българските емигранти сформират редица други местни просветни, културни и благотворителни и взаимоспомагателни дружества, които обединяват идеята за съхранение и продължение на българското самосъзнание, духовността, вярата и културата на българския етнос.

Заклучение

За разлика от Западна Европа забележителният количествен и качествен „скок“ в институционализацията на българското образование от средата на XIX век започва и до голяма степен се развива в условията на реално или фактическо отсъствие на собствена държава, имперска геополитика, остри националноосвободителни борби и постоянно увеличаване броя на държавите в Централна и Източна Европа, съпроводено от непрекъснати военнополитически конфликти, резки икономически колебания и масови миграционни вълни, които засягат особено Европа и Америка. В този историко-географски контекст създаването на мрежа от модерни за времето си училища за преподаване на български език и култура в Централна и Източна Европа и Северна Америка е резултат, от една страна, от културните ценности и образователната традиция на българския народ, но и в много висока степен от труда, патриотизма, инициативността, солидарността, и дарителството от страна на просветени и родолюбиви българи и техните общности, които живеят или прекарват съществена част от живота си извън границите на родината. Тази мрежа от училища и други културни институции се явява един от най-важните инструменти, които съществено подпомагат съхранението на националната идентичност на българския народ, възраждането и изграждането на неговата съвременна държава.

БЕЛЕЖКИ

1. История Болградской гимназии. <http://www.bghome.hut2.ru/gymnasium.php>. Посетена на 24.12.2015.

2. Тодорова, Д. По материали от сборника „100 години светлина“ – Сливен, 2008, <http://seliminski.com/patron>, посетен на 20.02.2016.
3. История Болградской гимназии. <http://www.bghome.hut2.ru/gymnasium.php>. Посетена на 24.12.2015.
4. Документи и материали за историята на българския народ (1969). София, 162 – 164. (Оригиналът е на османотурски език). <http://www.archivesforbalkans.bg>, достъпен на 09.01.2016.
5. Report of the International Commission to Inquire into the Causes and Conduct of the Balkan Wars. Washington, D.C., The Carnegie Endowment for International Peace, 1914. с. 27.
6. Снегаров, И. Отношенията между Българската църква и другите православни църкви след провъзгласяването на схизмата. Църковен архив, 1929, кн. 3 – 5. Посетен на 25 юни 2013 г.
7. Музей Болградской гимназии. <http://www.bghome.hut2.ru/gymnasium.php>. Посетена на 24.12.2015.
8. Протокол между Министерството на образованието и науката на Украйна и Министерството на образованието и науката на Република България за Болградската гимназия „Г.С. Раковски“ от 29.07.2000 г.
9. Миланов, Е. Просветното дело сред българските общности зад граница в периода 1990 – 2002 година. LiterNet, 09.12.2002, № 12 (37). <http://liternet.bg/publish7/emilanov/prosvetno.htm>, посетен на 10.12. 2015.
10. Просветното дело през XIX и до средата на XX век в Бесарабия и Таврия. Асоциация на българите в Украйна, http://abuodes.org.ua/obrazovanie/prosvetno_delo_xix/, посетен на 20.01.2016.
11. Пак там.
12. Пак там.
13. Пак там.
14. Дружество на българите в Унгария, <http://www.bolgarok.hu>, посетен на 12.02.2016.
15. Велкова, В. Предаване за българското училище за роден език в Будапеща, Унгария. Радио „Татковина“, 25.05.2012 г. (<http://www.abgschool.org/218>.)
16. История. БСОУ „Д-р Петър Берон“, <http://www.bgschool.eu/history>, посетен на 12.02.2016.
17. Пак там.
18. Статистически годишник на Българското царство, 1909 г., София, 1910.
19. Cannon, A. The Historical Development of the Bulgarian Collection at the Library of Congress, 1894 to the Present. Slavic and East European Information Resources, 11:4, 2010, p. 305 – 368.
20. Първата българска мисия в Америка (част 2). Институт за българска протестантска история, 2007, <http://old.evangeliskivestnik.net/statia.php?mysid=477>, посетен на 20.03.2016.

21. Cassens, D. The Bulgarians of Southwestern Illinois. Historical Research and Narrative. Illinois Periodicals Online. <http://www.lib.niu.edu/1999/ih629952.html>, посетена на 10.03.2016.
22. 25-годишен юбилеен алманах на в-к „Народен глас“: най-стария български народен вестник в Америка: 1908 – 1933. Granite City, Ill. : Narodен Glas, 1933.
23. Македонска трибуна, бр. 5, 10 март 1927, promacedonia.org/en/mpo/mpo_activities.htm, посетен на 12.02.2016.

REFERENCES / ЛИТЕРАТУРА

- Arnaudov, M. (1934). *Seliminski: Zhivot, delo, idei*. Sofia: Darzhavna pechatnitsa [Арnaudов, М. (1934). *Селимински: Живот, дело, идеи*. София: Държавна печатница].
- Arnaudov, M. (1966). *Balgarskoto knizhovno druzhestvo v Braila*. Sofia [Арnaudов, М. (1966). *Българското книжовно дружество в Браила*. София].
- Arnaudov, M. (red.) *Vasil Aprilov, Zhivot – tvorchestvo – idei. t. 1*. Sofia: Fakel, 1929 – 1930. Varna: LiterNet, 2003 [Арnaudов, М. (ред.) *Васил Априлов. Живот – творчество – идеи. т. 1*. София: Факел, 1929 – 1930. Варна: LiterNet, 2003].
- Borisov, M., A. Vavrek & G. Kamisheva (1985). D-r Ivan Seliminski - osnovopolozhnik na obuchenieto po fizika u nas i propagandator na fizicheskite nauki i tyahnoto znachenie. – V: *Predshestvenitsi na razprostraneniето i razvitieto na fizicheskite nauki v Bulgaria*. Sofia: Narodna Prosveta [Борисов, М., А. Ваврек, Г. Камишева (1985). Д-р Иван Селимински – основоположник на обучението по физика у нас и пропагандатор на физическите науки и тяхното значение. – В: *Предшественици на разпространението и развитието на физическите науки в България*. София: Народна просвета].
- Genov, G. (2011). *Amerikanskata pravoslavna tsarkva na balgarite (1794 – 1945)*. Sofia: Istoricheski arhiv [Генов, Г. (2011). *Американската православна църква на българите (1794 – 1945)*. София: Исторически архив].
- Gergova, A. (2004). *Balgarska kniga: entsiklopedia*, Sofia: Pensoft [Гергова, А. (2004). *Българска книга: енциклопедия*, София: Пенсофт].
- Doynov, St. (2005). *Balgarite v Ukraina i Moldova prez Vazrazhdaneto (1751 – 1878)*. Sofia: Akademichno izdatelstvo „Marin Drinov“ [Дойнов, Ст. (2005). *Българите в Украйна и Молдова през Възраждането (1751 – 1878)*. София: Академично издателство „Марин Дринов“].
- Zhechev, T. (1985). *Kakvo sam chival i znaya za svoeto rodno myasto i rod. Septemvri, 1*, Sofia: Narodna prosveta [Жечев, Т. (1985). *Какво съм чувал и зная за своето родно място и род. Септември, 1*, София: Народна просвета].
- Zaharieva, M. (2009). 150 godini Bolgarska gimnazia. *Balgari, 3 – 4* [Захариева, М. (2009). 150 години Болгарска гимназия. *Българи, 3 – 4*].

- Ivanov, G. (2011). *Balgarskite tsarkovni obshtini v Amerika i Chikago (dokumentalna hronika)*. Plovdiv: Letera. [Иванов, Г. (2011). *Българските църковни общини в Америка и Чикаго (документална хроника)*. Пловдив: Летера. (http://www.ebooks.pravoslavie.bg/demonstration_files/D-balgarskite-carkovni-obstini.pdf, посетена на 27.03.2016)].
- Karakasidu, An. (2008). *Zhitni polya, karvavi halmove: prehodi kam natsionalnoto v gratska Makedonia, 1870 – 1970*. Sofia: Siela [Каракасиду, Ан. (2008). *Житни поля, кървави хълмове: преходи към националното в гръцка Македония, 1870 – 1970*. София: Сиела].
- Kolev, Y. (2005). *Balgarite izvan Bulgaria*. Sofia: Tangra TanNakRa [Колев, Й. (2005). *Българите извън България*. София: Тангра ТанНакРа].
- Kristanov, Ts., I. Penakov & S. Maslev. (1962). *D-r Ivan Seliminski*. Sofia: BAN [Кристанов, Ц., И. Пенаков & С. Маслев. (1962). *Д-р Иван Селимински*. София: БАН].
- Kulov, B. (2014). Uchilishtata v chuzhbina – novo yavlenie v istoriyata i geografiyata na balgarskoto obrazovanie i kultura (ss.7 – 12) V: Padeshka, M. (red.) *Modeli za kachestveno izuchavane na balgarski ezik v chuzhbina*. Sofia: Natsionalno izdatelstvo za obrazovanie i nauka „Az Buki” [Кулов, Б. (2014). Училищата в чужбина – ново явление в историята и географията на българското образование и култура (с.7 – 12) В: Падешка, М. (ред.) *Модели за качествено изучаване на български език в чужбина*. София: Национално издателство за образование и наука „Аз Буки“].
- Neofit arhimandrit Hilendarets. (1835). *Kratkoe politicheskoe zemleopisanie za obuchenie na bolgarskoto mladenchestvo*. Kraguevats: Knyazhesko-Srabska Tipografia [Неофит архимандрит Хилендарец. (1835). *Краткое политическое землеописание за обучение на българското младенчество*. Крагуевац: Княжеско-Сръбска Типография].
- Paskaleva, V. (1971). *Balgarskoto knizhovno druzhestvo v Braila (1869 – 1876 g.)*. *Istoria na Balgarskata akademia na naukite 1869 – 1969*. Sofia [Паскалева, В. (1971). *Българското книжовно дружество в Браила (1869 – 1876 г.)*. *История на Българската академия на науките 1869 – 1969*. София].
- Rizov, D. (1917). *Balgarite v tehните istoricheski, etnograficheski i politicheski granitsi (Atlas sadarzhast 40 karti)*. Berlin: Wilhelm Greve [Ризов, Д. (1917). *Българите в техните исторически, етнографически и политически граници (Атлас, съдържащ 40 карти)*. Berlin: Wilhelm Greve].
- Teodorov-Balan, A. (1988). *Kniga za mene si. Vtoro izdanie*, Sofia: OF i UI „Kl. Ohridski” [Теодоров-Балан, А. (1988). *Книга за мене си. Второ издание*, София: ОФ и Университетско издателство „Кл. Охридски“].
- Traykov, V. (1993). *Istoria na balgarskata emigratsia v Severna Amerika*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski” [Трайков, В. (1993). *Ис-*

- тория на българската емиграция в Северна Америка. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“].
- Tsonchev, P. (1934/1996). *Iz obshtestvenoto i kulturno minalo na Gabrovo – istoricheski prinosi*. Gabrovo [Цончев, П. (1934/1996). *Из общественото и културно минало на Габрово – исторически приноси*. Габрово].
- Shopov, At. (1995). *Dnevnik, diplomaticheski raporti i pisma*. Sofia: Makedonski nauchen institut [Шопов, Ат. (1995). *Дневник, дипломатически raporti и писма*. София: Македонски научен институт].
- Altankov, N. „Bulgarians“. *Harvard Encyclopedia of American Ethnic Groups*, 187, Cambridge, MA: Belknap Press of Harvard University Press, 1980.
- Altankov, N. (1979). *The Bulgarian-Americans*. Palo Alto, CA: Ragusan Press.
- Anderson, B. & Silver, B. (1984). Equality, Efficiency, and Politics in Soviet Bilingual Education Policy: 1934 – 1980, *American Political Science Review*, 78 (December), p. 1019 – 1039.
- Aspaturian, V. (1968). The Non-Russian Peoples. (pp. 143 – 198) Kassof, A. (ed.), *Prospects for Soviet Society*. New York: Praeger.
- Cassens, D. (1991). The Bulgarian Colony of Southwestern Illinois, 1900 – 1920. *Illinois Historical Journal*, 84.
- Donev, D. (2012). *Bulgarian Churches in North America: Analytical Overview and Church Planting Proposal for Bulgarian American Congregations Considering Cultural, Economical and Leadership Dimensions*. Spasen Publishers.
- Kimball, S. (1981). East Europeans in Southwestern Illinois: The Ethnic Experience in Historical Perspective, *Research Report No. 14*, Edwardsville: Southern Illinois University-Edwardsville.
- Slezkine, Y. (1994). The USSR as a Communal Apartment, Or How a Socialist State Promoted Ethnic Particularism, *Slavic Review*, 53: 2 (Summer), p. 414 – 452.

BULGARIAN SCHOOLS ABROAD – HISTORICAL AND GEOGRAPHICAL SURVEY

Abstract. At the beginning of the 21st century, about 10% of the schools, teaching Bulgarian language, history, geography and culture, are outside Bulgarian boundaries and are located on all continents that are permanently populated. The subject of this study is to reveal the attitude of the Bulgarian state to these new phenomena, to the increasing number of schools abroad that teach Bulgarian language and culture.

✉ **Dr. Boian Koulov, Assoc. Prof.**
National Institute of Geophysics, Geodesy, and Geography
Bulgarian Academy of Sciences
1113 Sofia, Bulgaria
E-mail: bkoulov@gmail.com